

ארנאל

כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל

101-100

שנה שש-עשרה
אפריל 1994 / אייר תשנ"ד

אבו אלעבאס הנבאטי עשכונאי אנדלוסי בארץ-ישראל האיובית

זהר עמר

במשך מאות שנים פקדו עולי רגל בני דתות ולאומים שונים את ארץ-ישראל. הנוסעים תארו את הארץ בעיקר על רקע כתבי הקודש, בעוד שענייני חולין וריאליה נחשבו לשוליים בעיניהם. הצומח והחקלאות לא עניינו בדרך כלל את רוב עולי הרגל והתייחסותם לנושא היתה מעטה יחסית. בספרות הנוסעים רווח סגנון כתיבת ה"גיאוגרפיה הקדושה", שהיא כתיבה מגמתית, שאינה משקפת בהכרח מציאות אובייקטיבית. הכותבים גם לא היו אנשי בוטניקה ועל כן רוב תאוריהם כלליים והם לא תמיד מדויקים. בספרות הקדומה אין הגדרות בוטניות מדעיות כפי שמקובל כיום במחקר. על רקע זה בולטת ביחודיותה דמותו של הרופא והעשכונאי האנדלוסי אבו אלעבאס (מת ב-1239), אשר במסגרת סיורו במזרח ביקר גם בארץ-ישראל. במאמר זה נתוודע אליו ונתייחס לכמה מצמחי הארץ הנזכרים בכתביו.

* * *

אבו אלעבאס, אחמד בן מחמד בן מפרג, אבן רומיה אלאשבילי, נולד בסביליה בשנת 1165 בערך (או בשנת 1172). במולדתו היה מוכר כאיש הלכה המתמחה בחיית, ואף כתב כמה ספרים בנושא זה. אלם יותר מכל, התפרסם בידיעותיו המפליגות על צמחי המרפא ותועלתם ומכאן גם כינויו "הנבאטי" (העשכונאי). תחום התמחותו היה בהגדרה המדויקת של מיני הצמחים, מוצאם ובית גידולם. ידיעותיו לא היו מוגבלות רק לתחומי ספרד, אלא להכרה נרחבת של צמחים מכל אזורי השליטה המוסלמית, שאותה רכש מהספרות ובעיקר מתוך היכרות אישית במהלך מסעותיו בעולם. כך, למשל, העיר אחד מבני דורו: "נפגשתי עמו והתדיינתי עמו על דבר צמחי המרפא. אמרתי לו שקנה הר"ריחה! נזכר אמנם בספרי הרפואה ומשתמשים בו רבות, והוא היה נפוץ בעבר, אך עתה אין הוא בנמצא ואיש אינו מוסר עוד אודותיו. ויען: הוא נמצא, אלא שאין יודעים היכן לבקשו. הקשיתי: והיכן הוא? ענה: באוהוא (כדרום-מערב איראן) נמצא ממנו לרוב".

למרות ההכרה שלה זכה אבו אלעבאס בימיו כבר סמכא בענייני הלכה ורפואה בספרד, נהג תמיד בפרישות ואת כל זמנו הקדיש ללימודים. למחויבתו מכר עשבים והעתיק ספרים בחנותו שבסביליה. על שקידתו העמוקה במלאכתו יעיד הסיפור הבא: "עבר לידו אבו עבדאללה אבן הוד, שליט אנדלוס, וברכו לשלום והחזיר לו

שלום והוא שקוע בהעתקת הספר ולא הרים אליו את ראשו ונותר עומד וממתין עד שירים את ראשו לעברו שעה ארוכה. משראה (אבן הוד) כי אינו מבחין בו, הולך את סוסו ויעבור משם".

המסע למזרח

אבו אלעבאס ערך כנראה במהלך שנות חייו כמה מסעות. מסע אחד ערך עוד בצעירותו בשנת 1185, ואז קיים לראשונה את מצוות החג' למכה. אולם את המסע המקיף ביותר למזרח ערך בשנת 1215. במסעותיו ביקר בארצות צפון אפריקה ומצרים ומשם נסע בדרך החוגים לחג'א שבחצי האי ערב. את מצוות העליה לרגל במכה קיים שנית בשנת 1216. משם כנראה המשיך לעירק ולערי סוריה רבתי (שאם). אבו אלעבאס שב ממסעו לספרד בשנת 1228 וחנה בדרכו גם בסיציליה.

כאיש הלכה, שם לו אבו אלעבאס למטרה להעמיק את לימודו במדע החרדית לפי האסכולות הנהוגות במזרח: בגדד, מצול, חלב ודמשק. המטרה השניה היתה להרחיב את היקף ידיעותיו הרפואיות. הוא תיעד את רשמי מסעותיו החקירותי הבוטניות בחיבור הנקרא "המסע המזרחי" או בקיצור בשם ה"מסע" (רחלה). אחד מהכרוניקאים המוסלמים שתאר את פועלו של אבו אלעבאס, כתב: "חיבר חיבור נאה מרובה התועלת על עשבי המרפא (חשאישי) ומיין בו את שמונתיהם לפי סדר האלפבית". ואכן, בחיבור זה נזכרו מאות צמחים שאותם תאר מהאזורים השונים שבהם ביקר. אולם, לצערנו, לא השתמר בידינו החיבור בשלמותו אלא רק שרידים, ובהם למעלה ממאה ציטוטים, המובאים בחיבורו הרפואי של אבן אלביטאר (מת ב"ש 1248), יליד מלגה (דרום ספרד).² אבן אלביטאר, אשר היה תלמידו המובהק ביותר של אבו אלעבאס, ערך אף הוא סיור לימודים ארוך ברחבי העולם המוסלמי ולבסוף הגיע לסוריה. אבן אלביטאר שרת את השליטים האיובים האחרונים שפעלו באזור ובחיבורו תאר למעלה משישים מיני צמחים שראה בסוריה בכלל ובארץ-ישראל בפרט.³

המסע לסוריה ולארץ-ישראל

את מסעו של אבו אלעבאס לסוריה רבתי יש לראות גם על רקע המציאות ההיסטורית בימיו. בענף הרפואה של ימי הביניים היו ידועות אסכולות ריפוי שונות ובהן התפרסמה גם תורת הרפואה הסורית. רמתה הייתה כה גבוהה, עד כי בתקופה הצלבנית התלוו הכרוניקאי ויליאם מצור על כך, שהצלבנים במזרח ביים לורך הרפוי הלטינית ומעדיפים את שיטות הרפוי של היהודים, השומרונים, הסורים והמוסלמים.⁴ אולם גם הרופאים המוסלמים הכירו בסגולותיה של הרפואה המקומית ואחדים מהם הגיעו לסוריה וארץ-ישראל כדי ללמוד בה תורה. לבד מאבו אלעבאס, ידועים לנו לפחות עוד ארבעה רופאים ידועי שם מספרד, שביקרו ופעלו בסוריה רבתי בתקופה הצלבנית והאיובית. בהקשר זה ראויים לציון השליטים האיובים אשר החשיבו ופיתחו את ענף הרפואה באזורנו.

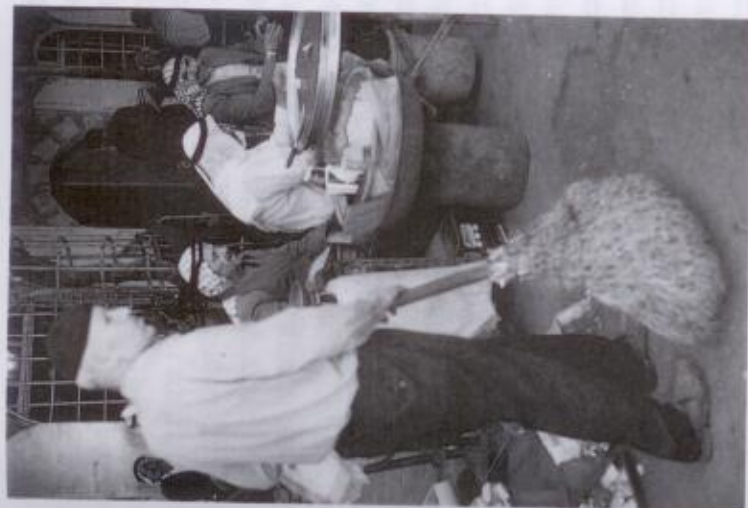
אבו אלעבאס הגיע לסוריה רבתי כנראה מחצי האי ערב. בדרכו הוא תאר צמחים אחדים שגדלו לאורך גדות הים האדום ובהם האביצניה הימית (*Avicennia marina* = *A. officinalis*). עץ זה מהווה רכיב חשוב של חברת המנגרובים לאורך חופי מפרץ אילת ונקרא על שם הרופא המוסלמי הדגול אבן סינא (980-1037). הוא תאר גם צמח בשם "אסראר" הנמצא "בדרך אילת" (טריק אילת).

בתקופה שבה ביקר אבו אלעבאס באזורנו לא הוגדר שטחה של ארץ-ישראל כייחידה גיאופוליטית נפרדת ועצמאית, אלא נכללה בתחום הכלל של "שאם", דהיינו סוריה רבתי. אבו אלעבאס הזכיר בין הצמחים המצויים בסוריה רבתי את הפרגה המקרינה (*Glaucium corniculatum*) ואת הלופה הגלילית (*Luffa cylindrica*): "לופא... הנקרא 'אדין אלקסיס' (און הכומר) נמצא באדמות מצרים וגם בשאם (סוריה רבתי). המיץ שלו בתוספת שמן (משמש) אצלם לתועלת כאב האוזניים ומרובה בשימוש וממנו (נמצא) בבוסתנים ועל הקברים ובגנות...".

לבד מצמחי סוריה ציין אבו אלעבאס פעמים אחדות במפורש צמחים הגדלים באזורים ובאתרים מוגדרים בארץ-ישראל עצמה. בין מקומות אלו נזכרו הרי ירושלים (יהודה), הרי קבר לוט (דרום הר חברון), בקעת הירדן (עיר) ויריחו, אזור חוף הים דרך אשקלון. רשימה חלקית זו מאפשרת לנו להתחקות אחר חלק מדרך המסע שלו בארץ-ישראל. ציין קבר לוט רומי, שמדובר כנראה בתוואי שגרתיה שהיה מקובל באותה תקופה על-ידי הנוסעים המוסלמים ולא במסלול בוטני אישי מיוחד. עם זאת, אין להתעלם מהעובדה, שאבו אלעבאס ביקר בכל האזורים הפיזוגיאוגרפיים בארץ, ובכך ניתנו בידינו כלים נאותים לערוך מחקר בוטני משווה. אבו אלעבאס תיעד את הצמחים, שהיו מצויים בימיו בשני אזורים בארץ: השטח הצלבני ממערב, הכולל את רצועת החוף מאשקלון צפונית ומזרח, ואזור השליטה האיובי מדרומו. נראה שבפועל הותר מעבר פתוח וחופשי של אנשים בין שני אזורים אלה. הדים נוספים למציאות הגיאופוליטית בימיו יש לראות באיזכור אחד הצמחים הגדלים "בדרך אשקלון בתוך המדבר". כאמור, אזור אשקלון היווה את נקודת הגבול הדרומית של הממלכה הצלבנית לבין אזור השליטה האיובית. שטחה של ארץ-ישראל דרומית לקו אשקלון נחשב לחלק מהמדבר הגדול החוצץ בינה ובין השליטה המוסלמית המצרית. גבולות אלה היו תולדה של חתימת חוזה יפו (2.9.1192), בתום מסע הצלב השלישי.⁵

אזור ירושלים (בית אלמקדס) נזכר אצל אבו אלעבאס פעמים רבות, דבר המעיד שהוא שהה באזור זה זמן רב יחסית, וערך היכרות מעמיקה עם הצמחיה של ירושלים. בין הצמחים שזכרו באזור זה היה צמח הרכפה הלבנה (*Reseda alba*): "וראיתיו עולה בירושלים, ירוממה אללה, וינכה גם בשם 'ד'ב' אלחרוף. והוא אצלם מנסה בתועלת נשיכת כלבת הכלב". אבו אלעבאס ציין את הדבק שעושים בירושלים מהשוורשים הטחונים של העירית הגדולה (*Asphodelus ramosus*). הוא גם מעיד על השימוש שעושים בענפי הסירה הקרצנית (*Sarcopoterium spinosum*). מטאטאי הרכים בערי מחוז ירושלים וסביבותיה: השימוש בשיח זה להתקנת

מטאטא עשוי סירה קרנינית
 בשוק בחברון. הצמח
 והשימוש שנעשה בו נזכרים
 כבר על-ידי אבו אלעבאס,
 בעת ביקורו באזור ירושלים
 באשית המאה ה-13.

מטאטא רוח מאד עד לפני כמה
 שנים בערים ערביות. דוגמא לכך
 ניתן לראות אף כיום בחברון
 בשימוש חלק ממטאטאי החרוץ
 בות בעיריה.⁶

אחד התאורים הממחישים יותר מכל את כושרו ומיומנותו של אבו אלעבאס בהבחנה מדויקת בין מיני הצמחים בהקשר לבית גידולם, הוא תאור החרחבינה (*Eryngium*) הנקראת בערבית "קרצענה". אבו אלעבאס תאר שלושה מיני חרחבינה המצויים בארץ, תוך עריכת השוואה למיני החרחבינה שבספרד, מולדתו:
 "א. ראיתי ממנה בהרי ירושלים... צמודה באדמה, קרציה יוצאים הרבה בדקיקות (כמו קרני) צבאים, קרציה סבוכים, צומח בפרחים לבנים כמו בפרחים מהסוג אשר גדל אצלנו, אולם העלים קטנים ושורשיה גדולים ומוארכים... טעמה מתוק, מעט חריף והוא ידוע אצלם... ב. וראיתי בהרי קבר לוט עליו השלום ובכפר בני נעים, בספר המדבר (כדרום הר חברון) חרחבינה (קרצענה) לבנה מחוספסת קרצים, מרובת עלים, חדת קרצים המתפשטים בצורה סבוכה. והמין הגדול המתפשט אצלנו הרבה מאד... דומה לסוג החרי של החרחבינה הגיבנת (קמורה)... והוא מנוסה (בשימוש) בירושלים וסביבותיה לכאב הגב. ג. והחרחבינה אשר יהיה בחוף הים והוא מין 'קרצענה' לבנה..."

בתאור זה מעניק, כאמור, אבו אלעבאס מידע רב ומדויק על הצמחים ובית גידולם, והוא מאפשר בכך לזהות את מיני החרחבינה בוודאות. המין הראשון מוזוה עם חרחבינה מכחילה (*E. creticum*), שגדלה בחבל הים תיכוני. המין השני הוא חרחבינה מגובבת (*E. glomeratum*), שגדלה בעיקר בבתות ספר המדבר ועל סלע קרטון באזורים

הים תיכוניים. המין השלישי הוא חרחבינה חופית (*E. maritimum*), שבית גידולה נמצא באזור חוף הים.
 אבו אלעבאס תאר צמחים אחדים גם באזור בקעת הירדן, כמו, למשל, את סולנוס החרדק (*Solanum incanum*), הידוע בשם הערבי "חרדק":

"הוא שם ערבי ידוע בירושלים ובית גידולו של מין חציל הבר (באד-נגיאן ברי); יגדל אצלם ביריחו (בפרט) ובארץ העיזר (בקעת הירדן) בכלל. ויאלץ צמחו חי. הוא גבוה משהי החציל ובו קרצים מאונקלים, ופריו הירוק נוהה אחר כך צהוב, ושיעורו כמידת האגוז. וקרציו דומים לחציל בעליו, בפריו ובהסתעפות ענפיו".

אבחנותיו של אבו אלעבאס הן מדויקות להפליא. אכן, סולנוס החרדק קרוב מאד לחציל התרבותי (סולנוס החציל = *S. melongena*) מבחינה בוטנית והיצוגית. כיום מקובל להניח, שמדובר בשיח רעיל, אך ממקור זה וממקורות אחרים מימי הביניים מסתבר, שהוא נאכל.⁷ כנראה שלון חציל זה התכוון ר' אישתורי הפרחי בתאור ה"בארנגאן" הגדל בבקעת הירדן.⁸

סיכום

ביצירתו של אבו אלעבאס הנבאתי משוקע מידע רב חשיבות למחקר תולדות הצומח בארץ-ישראל בימי הביניים ושימושו. ניתן לראות ביצירתו את ניצניה של תורת הבוטניקה המודרנית, המשלבת ענפי התמחות שונים, כגון: מורפולוגיה, אקולוגיה ופיטווגיאוגרפיה. מדובר כאן גם בתופעה יחודית וחולפת, שהקדימה במאות שנים את דורה. במאמר זה ערכנו רק סקירה ראשונה וחלקית על קטעי המסע של אבו אלעבאס בארץ-ישראל, ובעתיד יפורסם המחקר המקיף בשלמותו.

הערות

1. "קנה הדיררה" מוזוה לפי חלק מפרשני 5. ראה י. פראוה, "אשקלן ורצועת ימי הביניים עם 'קנה הטוב' (יר' א, ב, ג) או 'קנה בשם' (שמ' ל, נג) הנזכרים במקרא. ראה גם ר' משה בן מימון, "ביאור שמות הרפואות" (1. מונטנר עורך), ירושלים תשכ"ט, עמ' 93, מספר 329.
2. אבן אלביטאר, אלגיאמע למפרדאת אלאווייה ואלעידייה, בולק 1874.
3. כותב שורות אלה כתב מאמר מקיף בנושא "אבן אלביטאר רצמחי שאם" (סוריה רבת) (נמסר ל"קתדרה").
4. R.B.C. Huygens (ed.), Guillaume de Tyr Chronique, Corpus Christianorum Continuatio, 63-63A, Tvrnholti 1986, XVIII, 34.
5. ראה י. פראוה, "אשקלן ורצועת אשקלן במדיניות הצלבנים", ארץ-ישראל ד (תשט"ז), עמ' 245-246.
6. ראה י. רוזנסון, "תצפיות על מטאטאים-מטאטא סירה קרנינית", חלמיש 1 (תשמ"ד), עמ' 59-56.
7. ראה ע. אלון (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת, 12, הוצאת משרד הבטחון 1990, עמ' 59.
8. ראה בסוגיה זו: עמר, "הרב אישתורי הפרחי רצמחי ארץ-ישראל", סיני ג (תשנ"ג), עמ' רע"ד-ע"א.